

Ю. С. ШЕМШУЧЕНКО

Юрій Сергійович Шемшученко, директор Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, академік НАН України

ДО 95-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Національній академії наук України – 95 років. Це не лише визначна дата в історії вітчизняної науки, а й подія справді всенародного значення.

Офіційною датою її заснування вважається 27 листопада 1918 р. – день проведення першого Спільного зібрання Української Академії наук (УАН). Створення Академії стало закономірним результатом патріотичної діяльності кількох поколінь українських учених, які спрямовували свої зусилля на інтелектуальний розвиток нації. Водночас ця подія стала важливим кроком до утвердження передових підходів у організації української науки, її повноправного входження в європейський і світовий науковий простір.

Розвиток Академії на всіх етапах історичного поступу України у ХХ ст. був непростим, а то й суперечливим. Та вона завжди залишалася центром наукової думки і за свої 95 років зробила значний внесок у її розвиток, розв'язання технічних, соціально-економічних, гуманітарних проблем. Чимало винаходів, які здійснено в інститутах Академії, мають світове значення.

Організаційна структура, форми і методи діяльності Академії зумовлені правовим статусом та нормативним закріпленням її прав і обов'язків. Цей статус має два рівні регулювання – державний (закономи, укази Президента, постанови і розпорядження Уряду тощо) і внутрішньоакадемічний (Статут Академії, постанови Загальних зборів і Президії Академії наук).

Першими актами, якими визначався правовий статус УАН, були Статут УАН і декрет гетьмана П. П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р. «Про заснування Української Академії наук». Статут готувався за надзвичайно складних умов становлення української державності. За цим Статутом УАН розглядалася як найвища державна наукова установа.

У лютому 1919 р. УАН було офіційно визнано Урядом Радянської України і їй передбачалося надавати державну підтримку.

Через два роки УАН було перейменовано на Всеукраїнську Академію наук (ВУАН).

У середині 20-х років завершився перший етап її становлення. У цей час в Академії вже налічувалося 35 переважно невеликих науково-дослідних установ, у яких працювало близько 400 штатних і позаштатних наукових співробітників, зокрема 37 академіків.

Другій половині 20-х і початкові 30-х років притаманні посилення державного впливу на Академію наук й відповідна перебудова її структури. У цей час запроваджено планові засади в науково-дослідну діяльність інститутів Академії, розширився її склад, почала діяти аспірантура. Членами Академії наук було обрано ряд державних і партійних діячів, які до наукової діяльності здебільшого не мали прямого відношення.

1936 р. ВУАН було перейменовано на Академію наук УСІМ5. Тиск на неї адміністративно-командної системи посилювався. Поряд з тим було збільшено асигнування на наукову діяльність Академії. Це

сприяло чисельному зростанню її кадрового складу. В академічних установах на початку 1941 р. уже працювало майже 1200 наукових співробітників, 60 дійсних членів (академіків) і 66 членів-кореспондентів.

Попри всі труднощі, у 30-х роках в Академії склалося чимало нових наукових шкіл і досягнуто важливих результатів насамперед у галузі точних наук – математики, фізики, хімії, біології, наукових основ електрозварювання. Ці здобутки могли б бути більшими, якби не сталінські репресії, від яких постраждало багато відомих учених, особливо суспільствознавців.

Під час Великої Вітчизняної війни Академія працювала на потреби оборони країни. У повоєнний і наступні періоди вона зосередила увагу переважно на проблемах науково-технічного прогресу. Поступово Академія перетворилася на найбільший в Україні науковий центр з розвинутою дослідницькою, конструкторською і виробничою базою. Зміцнили її зв'язки з практикою, виробництвом, зросла ефективність досліджень, посилювалися контакти з іноземними науковими установами. Вчені Академії збагатили вітчизняну науку багатьма фундаментальними відкриттями, сприяли прогресові світової науки.

Проголошення України незалежною державою у серпні 1991 р. стало початком нового, сучасного етапу в діяльності Академії наук. Вона вийшла з системи союзної Академії і почала працювати на суверенну Україну. Тоді ж змінилася й назва Академії – з «Академія наук УРСР» на «Академія наук України». Згодом Академії було надано статус національної наукової установи і вона одержала сучасну назву – «Національна академія наук України» (далі – НАН України).

Водночас у зв'язку з розпадом СРСР, припиненням існування єдиного союзного науково-технічного простору, кризовими явищами в економіці України виникли проблеми з фінансуванням академічної науки, істотно зменшилася частка госпдогвірної тематики, ускладнився розвиток матеріально-технічної та інформаційної бази Академії та її установ. Загострилися кадрові питання, зумовлені відпливом здібних учених за кордон і до комерційних структур.

Однак, незважаючи на труднощі, науковий пошук не припинився. На час проголошення незалежності України у складі Академії діяло понад 150 науково-дослідних установ, у яких працювало понад 17 тис. науковців. На березень 1993 р. налічувалося 200 академіків, 271 член-кореспондент і 54 іноземні члени Академії наук України. Лише протягом 1992 р. Академія поповнилася 27 новими інститутами та іншими науковими установами, видала сотні монографій, зареєструвала велику кількість патентів та наукових відкриттів. Академію наук України було прийнято до Міжнародної ради наукових спілок на правах національного члена. Вона також стала одним із засновників Міжнародної асоціації академії наук (МААН) – неурядової організації, яка об'єднала національні академії наук усіх країн СНД і В'єтнаму, а також членом низки інших відомих у світі організацій, що відіграють важливу роль у розвитку та підтримці фундаментальних наукових досліджень.

Нові умови викликали й зміни у правовому забезпеченні діяльності Академії. Першорядне значення для утвердження її правового статусу як головної наукової установи незалежної держави і перебування діяльності відповідно до нових завдань мали укази Президента України від 20 січня 1992 р. № 43 «Про забезпечення діяльності та розвитку Академії наук України» та від 22 березня 1994 р. № 100 «Про державну підтримку наукової діяльності Академії наук України». Відповідно до цих указів Академія визнавалася вищою державною науковою організацією України і одержала статус національної установи.

Положення цих актів набули подальшого розвитку в Указі Президента України від 10 березня 2000 р. № 456 «Про додаткові заходи щодо державної підтримки Національної академії наук України». Цим Указом було визначено ключові завдання Національної академії наук України на сучасному етапі, пов'язані з економічним, соціальним, духовним піднесенням і які об'єктивно вимагають істотного зростання рівня наукових досліджень, впровадження їх результатів у практику, активізацію ролі Академії у державному і суспільному житті. Йдеться, зокрема, про участь Академії у формуванні державної політики в сфері наукової та науково-технічної діяльності, концентрацію зусиль на досягненні світового рівня фундаментальних і прикладних досліджень, розвиток пріоритетних напрямів науки, а також посилення впливу Академії на інноваційний розвиток економіки, освіти і культури в Україні. Академію зорієнтовано на активну участь у підготовці наукових оцінок і прогнозів суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку держави, її екологічного стану, розроблення відповідних пропозицій і рекомендацій з цих питань. Важливими напрямками діяльності Академії визначено підготовку наукових кадрів, сприяння інтеграції вітчизняного інтелектуального потенціалу у світовий науковий простір.

З метою створення відповідних умов для фахової діяльності вчених, розвитку матеріально-технічної бази Національної академії наук України Верховна Рада України 7 лютого 2002 р. ухвалила Закон України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, галузевих академії та статусу їх майнового комплексу». Ним уперше на законодавчому рівні затверджено загальнодержавний статус НАН України як вищої державної наукової організації України, що організовує і здійснює фундаментальні та прикладні наукові дослідження, а також координує проведення фундаментальних досліджень у наукових установах та організаціях України.

Окремі аспекти діяльності Академії відображені також у законах України «Про наукову і науково-технічну експертизу» (1996 р.), «Про наукову і науково-технічну діяльність» (1998 р.), «Про наукову і науково-технічну інформацію» (2000 р.) та ін.

Цими правовими актами було визначено новий рівень прав і обов'язків Академії, її відповідальність за рівень вітчизняної науки та стан фундаментальних досліджень у країні в цілому, незалежну оцінку процесії суспільного, науково-технічного і культурного розвитку держави. На Академію покладено організацію, проведення та координацію наукових досліджень з фундаментальних проблем природознавства, технічних і гуманітарних наук з метою відродження і всебічного розвитку духовної та матеріальної культури народу України.

Відповідно до чинного законодавства функціонування Національної академії наук України ґрунтується на всебічній підтримці її статутної діяльності державою, безстроковій та безоплатній передачі в користування Академії без зміни форми державної власності академічного майнового комплексу, створеного протягом багатьох десятиліть. Фінансування наукових досліджень Академії здійснюється окремим рядком з державного бюджету України.

Поряд з удосконаленням правового статусу Національної академії наук України як державної установи останнім часом вжито заходів і для розвитку внутрішньої самоврядності Академії як наукової корпорації, що полягає у самостійному визначенні тематики досліджень, своєї структури, вирішенні науково-організаційних, майнових, господарських, кадрових питань, здійсненні міжнародних наукових зв'язків тощо. Нова суспільна атмосфера сприяла утвердженню демократичних самоврядних принципів управління наукою, піднесенню творчої ініціативи вчених. Це дістало відображення у статутах Академії 1992 та 2002 рр., нових положеннях про секції, відділення та інші установи Академії. У квітні 2013 р. Загальними зборами було ухвалено нову редакцію Статуту Академії. Внесені до Статуту зміни і доповнення спрямовані на посилення ролі Академії у забезпеченні науково-технічного, соціально-економічного та культурного розвитку країни, уточнення основних завдань діяльності Академії на сучасному етапі, а також її правового статусу як вищої державної наукової установи України з правами самоврядної організації.

Паралельно з удосконаленням нормативного регулювання самоврядних засад діяльності Академії є потреба і в подальшому законодавчому врегулюванні відносин між державою і Академією. Уявляється, що увесь комплекс цих відносин має стати предметом майбутнього Закону України «Про Національну академію наук України». Наукова концепція цього закону була схвалена Президією НАН України у березні 2013 р. Національній академії наук України пощастило – її упродовж понад 50 років очолює всесвітньо відомий вчений Борис Євгенович Патон. Попри усі труднощі, Академія зберегла свій великий потенціал.

Історичному минулому і сьогоденню Національної академії наук України присвячена велика кількість наукових і науково-популярних праць.

Нещодавно побачила світ колективна монографія «Правовий статус Національної академії наук України: історія та сучасність: до 95-річчя створення НАН України», видана Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького, яка є другим зміненим і доповненим виданням 1993 р. У ній на основі документальних даних та відповідних нормативно-правових актів, зокрема прийнятих останнім часом, здійснено комплексний аналіз історії та сучасного стану правового статусу Національної академії наук України, сформульовано й обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення правового регулювання її діяльності. Також подані основні законодавчі та інші акти з питань правового статусу НАН України.